

VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Maó, 30 de setembre i 1 i 2 d'octubre de 2016)

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

**MENORCA
TALAIÒTICA**

Candidata Patrimoni Mundial

MENORCA
RESERVA DE BIOSFERA

EDITA:

Consell Insular de Menorca
Secció d'Arqueologia del Col·legi
Oficial de Doctors i Llicenciats en
Filosofia i Lletres i en Ciències de
les Illes Balears

ISBN:

978-84-947-942-0-9

DIPÒSIT LEGAL

ME - 762/2017

VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

Maó, 30 de setembre i 1 i 2 d'octubre del 2016

[Coordinació Monserrat Anglada Fontestad, Mateu Riera Rullan, Antonia Martínez Ortega

464 p. 21 x 21 cm. ISBN 978-84-947942-0-9

1. Arqueologia - Menorca - Congressos

902 (460.32)

SUMARI

LA NAVETA DES CALÓ DE BETLEM (ARTÀ): UNA NOVA ESTRUCTURA D'HABITACIÓ DE L'EDAT DEL BRONZE DE MALLORCA	15	RESULTATS PRELIMINARS DEL PROJECTE D'INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA AL JACIMENT DE SES TALAIES DE CAN JORDI (SANTANYÍ).....	95
Alejandro Valenzuela, Josep Antoni Alcover		Montserrat Anglada, Nicolau Escanilla, Beatriu Palomar, Damià Ramis	
LA COVA DEL CAMP DEL BISBE (SENCELLES). DADES PRELIMINARS DE LES INTERVENCIIONS 2013-2015.....	21	ES ROSSELLS: RESULTATS PRELIMINARS DEL PRIMER PROJECTE TRIENNAL.....	105
Lua Valenzuela, Beatriu Palomar, Nicolau Escanilla, Francisca Cardona i Llorenç Oliver		Francisco Bergues, Rafel Font, Alejandra Galmés, Celia González, Cristoph Rinne, Javier Rivas, Bartomeu Salvà, Paloma Salvador	
BOTONS AMB PERFORACIÓ EN “V” A LA COVA DEL CAMP DEL BISBE (SENCELLES, MALLORCA).....	29	LES TASQUES ARQUEOLÒGIQUES D'AMICS DEL MUSEU DE MENORCA A L'ÀREA SUD-EST DE TORRE D'EN GALMÉS (ALAIOR-MENORCA).....	115
Nicolau Escanilla, Beatriu Palomar, Lua Valenzuela		Martí Carbonell, Borja Corral, Francesc Isbert, Carmen Lara, Cecilia Ligeró, Ester Marcos, Joaquin Pons, Carlos de Salort	
ARQUITECTURA Y TERRITORIO DE LAS NAVETAS FUNERARIAS DE MENORCA.....	39	RESULTATS DE LES INTERVENCIIONS REALITZADES A LES HABITACIONS ADOSSADES AL TALAIOT QUADRAT DE S'HOSPITALET VELL, MANACOR.....	125
José Simón Gornés Hachero		Magdalena Salas Burguera, Damià Ramis Bernad	
ELS MATERIALS TALAIÒTICS DE LA COL·LECCIÓ VIVES ESCUDERO. LES EXCAVACIONS DE TIRANT I BINIDONAIRE.....	49	APLICACIONS DE SINTAXI ESPACIAL EN ESPAIS DOMÈSTICS BALEARIS EN EL MARC DEL PROJECTE MODULAR.....	133
Octavio Pons Machado		Octavio Torres Gomariz	
INDUSTRIA ÓSEA DE LA NECRÓPOLIS DE SON PELLISSER; EL “TAP” EN LA ARQUEOLOGÍA MALLORQUINA.....	57	RESULTATS PRELIMINARS DE LES EXCAVACIONS AL RECINTE DE TAULA DE SA CUDIA CREMADA	139
Mercedes Alvarez Jurado-Figueroa, Agustín Fernández Martínez		Montserrat Anglada, Cristina Bravo, Irene Riudavets	
ELS ENTERRAMENTS EN CALÇ DE SA COVA DE NA PRIOR (BARRANC DE BINIGAUS, MENORCA).....	65	UN INTENTO DE ANALIZAR LA DISTRIBUCIÓN ESPACIAL DE LOS ARTEFACTOS EN LAS TAULAS DE MENORCA.....	147
Mark Van Strydonck, Guy De Mulder, Montserrat Anglada, Laurent Fontaine		Guy De Mulder, Ann-Sophie De Witte	
XARXES VISUALS I CONNECTIVITAT DURANT L'EDAT DEL FERRO A MALLORCA. EL CAS DE LA PENÍNSULA DE CALVIÀ.....	75	MENORCA ENTRE CARTAGO Y ROMA: AVANCE DE LA EXCAVACIÓN DEL PROYECTO MODULAR EN EL POBLADO TALAYÓTICO DE SON CATLAR (CIUTADELLA).....	153
Alejandra Galmés Alba, Manuel Calvo Trias (Universitat de les Illes Balears)		Fernando Prados, Helena Jiménez, María José León, Andrés M. Adroher, Joan de Nicolás, José J. Martínez	
ESTRUCTURES INÈDITES AL SECTOR NORD DE LA NECRÓPOLIS DE SON REAL, SOLUCIONS DE PRESERVACIÓ DEL CONJUNT MONUMENTAL I AMENACES	85		
Jordi Hernández-Gasch, Bernat Burgaya Martínez, Francisca Cardona Lopez, Margalida Munar Grimalt			

CONTEXTOS CERÀMICS EN TORRELLAFUDA (CIUTADELLA, MENORCA). ANÀLISIS DE MATERIAL DE SUPERFÍCIE.....	161	ENTERRAMIENTOS ALREDEDOR DE LA BASÍLICA DE SANISERA (MENORCA). ESTUDIO ANTROPOLÓGICO Y DE LOS RITUALES FUNERARIOS.....	241
Helena Jiménez, Andrés M. Adroher, Joan de Nicolás, Fernando Prados, José J. Martínez		Llorenç Alapont, Lisa Monetti	
AVANCE EN LA INVESTIGACIÓN DEL MUNDO FUNERARIO POSTALAYÓTICO MENORQUÍN EN EL MARCO DEL PROYECTO MODULAR: HIPOGEOS Y PROBLEMÁTICA DE ESTUDIO.....	173	APORTACIÓ A LA CRONOLOGIA DE LA POSSIBLE ESGLÉSIA O INSTAL·LACIÓ MONACAL ANTIGA DE L'ILLA D'EN COLOM, MAÓ.....	251
Sonia Carbonell Pastor		Joan C. De Nicolás Mascaró	
ENTERRAMENTS EN CISTA VORA LA MAR A SALAIRÓ, ES MERCADAL, UNA NOVA TIPOLOGIA DE JACIMENTS FUNERARIS DEL TALAÏÒTIC FINAL DE MENORCA.....	179	LA MAQBARA DE YABISA A TRAVÉS DE LA EXCAVACIÓN ARQUEOLÓGICA EN EL SOLAR DEL ANTIGUO EDIFICIO DE LOS SINDICATOS: CALLE BARTOMEU VICENTE RAMON, 33....	261
Joan C. De Nicolás Mascaró, Miquel A. Pons Carreras		Glenda Graziani, Juan José Marí Casanova, Almudena García-Rubio	
ELS NESÒNIMS D'EIVISSA A L' <i>ITINERARIUM MARITIMUM: INSULA DIANA LESBOS EBUSOS</i> (WESS. 510, 4).....	189	TAFONOMÍA FUNERARIA DE LA MAQBARA DE YABISA.....	269
Bartomeu Obrador Cursach		Almudena García-Rubio, Juan José Marí Casanova, Glenda Graziani.	
NUEVOS APUNTES SOBRE EPIGRAFÍA ANFÓRICA HISPÁNICA Y AFRICANA DE LA MENORCA ROMANA.....	195	L'ALQUERIA ISLÀMICA DE CAS SELLERÀS (ES MONESTIR, LA MOLA, FORMENTERA). LES DADES D'UNA ACTUACIÓ PREVENTIVA.....	275
Piero Berni Millet, Joan C. De Nicolás Mascaró, Élise Marliere, Josep Torres Costa		Ricard Marlasca Martín, María José Escandell Torres, Josep M ^o López Gari	
LA IMPORTACIÓN DE ÁNFORAS EN EL YACIMIENTO DE SON FERRANDELL OLEZA.....	207	PRIMERES DADES SOBRE LA CERÀMICA ANDALUSINA DEL PUIG DE SA MORISCA (SANTA PONÇA, MALLORCA)....	285
Guy De Mulder		Alejandro Ramos Benito	
<i>SES LLUMETES</i> : EXCAVACIÓN ARQUEOLÓGICA SUBACUÁTICA DE UNA NAVE ROMANA DEL S. I D.C. EN LA PLAYA DE PORTO CRISTO.....	217	ESTUDI TIPOLÒGIC I ARQUEOMÈTRIC D'UNA SAFA SINGULAR RECUPERADA A LA TORRE III DEL PUIG DE SA MORISCA (SANTA PONÇA, MALLORCA).....	293
Sebastià Munar, Carlos de Juan, Albert Martín, Javier Rodríguez		Alejandro Ramos Benito, Daniel Albero Santacreu, José C. Carvajal López	
ESTUDI DELS MATERIALS CERÀMICS D'ÈPOCA ANTIGA TROBATS A PORTOCRISTO (MANACOR – MALLORCA), DURANT LA CAMPANYA DE PROSPECCIONS I SONDEJOS SUBAQUÀTICS DE 2012.....	225	ANÀLISI PETROLÒGICA PRELIMINAR DE LA CERÀMICA ISLÀMICA DEL PUIG DE SA MORISCA (CALVIÀ, MALLORCA).....	301
Mateu Riera Rullan, Sebastià Munar Llabrés, Albert Martín Menéndez		Daniel Albero Santacreu, Guillem Mateu Vicens, José Cristóbal Carvajal López	
REINTERPRETACIÓN DEL EDIFICIO 11 DE SANISERA (SANITJA, MENORCA). ¿ES UNA BASÍLICA?.....	237	LA REHABILITACIÓ DEL CONVENT DE SANT DIEGO O PATI DE SA LLUNA (ALAIOR, MENORCA): UN LLARG PROCÉS DE RECUPERACIÓ DE PATRIMONI HISTÒRIC.....	311
José Miguel Rosselló Esteve		Antoni Ferrer, Joana M. Gual, Martí Carbonell, Rafel Mus, Bernardí Seguí	

REIVINDICACIÓN DE LOS ANTIGUOS GRABADOS DE LOS HIPOGEOS PREHISTORICOS DE MENORCA (II): LOS GRABADOS NÁUTICOS Y LOS “SAGRADOS”.....	319	LA REDESCOBERTA DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC DEL MUNICIPI DE MURO (MALLORCA): RECERCA, RESTAURACIÓ I DIFUSIÓ SOCIAL DE L'ASSENTAMENT DE L'EDAT DEL FERRO DE SON SERRA.....	401
Joan C. De Nicolás Mascaró, Vicente Ibáñez Orts, Pere Arnau Fernández, Mónica Zubillaga		Margalida Rivas Llompart, Jordi Hernández-Gasch, Antoni Puig Palerm, Bernat Burgaya Martínez, Margalida Munar Grimalt	
LA COL·LECCIÓ ULLDEMOLINS D'OBJECTES ARQUEOLÒGICS DE SA CUDIA CREMADA, MAÓ, UNA O MÉS NECRÒPOLIS AL JACIMENT?	329	COVES FORN? NOVES REFLEXIONS ENTORN AL RITU DE LA CALÇA A MALLORCA.....	411
Joan C. De Nicolás Mascaró		Jaume Deyà Miró	
L'ABOCADOR ROMÀ I MEDIEVAL DE SA MURADETA-ES PLA DE SANT JOAN, INDICADOR DE LA VIDA DOMÈSTICA DE IAMO, CIUTADELLA, PART I: L'ÈPOCA ROMANA I VÀNDALA (SEGLES I-VI).....	339	DESENVOLUPAMENTS DEL LLENGUATGE LÚDIC EN LA DIDÀCTICA DELS PROCESSOS CULTURALS: EL CAS DE LA PREHISTÒRIA RECENT A LES ILLES BALEARS.....	421
Joan C. De Nicolás Mascaró		Maite Noguera Tugores	
RESULTADOS PRELIMINARES DE LA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA PARA LA AMPLIACIÓN DE LA CARRETERA C733 EIVISSA-SANT JOAN.....	351	LA RUTA ARQUEOLÒGICA SENCELLES-COSTITX. UN EXEMPLE DE COL·LABORACIÓ INTERMUNICIPAL PER A LA RECERCA I LA SOCIALITZACIÓ DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC.....	425
Jesús Martín Alonso, María Lourdes López Martínez		Francisca Cardona, Marc Ferré, Sebastià Munar, Beatriz Palomar, Lua Valenzuela	
INTERVENCIONES ARQUEOLÓGICAS EN LA FORTIFICACIÓN RENACENTISTA DE DALT VILA (EIVISSA).....	359	NOVES TASQUES DE CONSOLIDACIÓ I RESTAURACIÓ AL POBLAT DE CAP DE BARBARIA II (FORMENTERA, ILLES BALEARS). LES CAMPANYES DE 2015-2016.....	433
Anna Artina		Margalida Munar, Bernat Burgaya, Edgard Camarós, Marian Cueto, Luis Teira, Pau Sureda	
DE LA PREHISTÒRIA A LA HISTÒRIA: CANVI I CONTINUÏTAT EN ELS HÀBITS ALIMENTARIS DELS HABITANTS DE LES ILLES BALEARS A PARTIR DELS ESTUDIS DE ¹⁴ C I ISÒTOPS ESTABLES (Δ ¹³ C I Δ ¹⁵ N).....	369	LA CARTA ARQUEOLÒGICA SUBACUÀTICA DE FORMENTERA (2015-2019).....	441
Mark Van Strydonck, Mathieu Boudin, Damià Ramis		Enrique Aragón, Sebastià Munar, Javier Rodríguez	
PROYECTO D'ACTUACIÓ ARQUEOLÒGICA DE LA COVA DEL MOLÍ D'EN GASPAR DE SES CASES NOVES DE SINEU: CAMPANYA DE 2015. APROXIMACIÓN A LA ESTRUCTURA DEL POBLAMIENTO DE ÈPOCA ROMANA, TARDOANTIGUA Y MEDIEVAL ISLÁMICA DEL TÉRMINO MUNICIPAL DE SINEU (MALLORCA). APUNTES METODOLÓGICOS.....	379	EL DERELICTE DE CALA SANTANYÍ. PRIMERS RESULTATS DE LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA SUBAQUÀTICA DE JULIOL 2015.....	449
Julio M. Román Punzón, María José Rivas Antequera, Bartomeu Vallori Márquez, Mateu Riera Rullan		Enric Colom Mendoza, Aurora Rivera Hernández, Andrea Torres Ferrer	
ESTAT ACTUAL DE LA RECERCA SOBRE MOLES I MOLERES DE L'ILLA DE MALLORCA	389	ELS PLANS DE GESTIÓ DEL PATRIMONI HISTÒRIC A LES ILLES BALEARS.....	457
Joaquim Sánchez Navarro		M. Cristina Rita	

A la historiografia dedicada a l'antiguitat de les illes Balears i Pitiüses un text tan poc freqüentat com és l'*Itinerarium Maritimum* ha esdevingut una cita gairebé obligada per transmetre uns nesònims insòlits acompanyats de les designacions més comunes. Aquest darrer detall permet saber inequívocament que són noms donats per aquest text a aquestes illes i no a unes altres. Així doncs, tot i l'absència de més informació atesa la natura del text, aquesta notícia ha engreixat els catàlegs onomàstics de les Illes i han estat emprats per a tota mena d'especulacions tant de tipus lingüístic com cultural, especialment en el cas de *Nura* per a Menorca.

El fragment que conté l'aparició de les nostres illes al document és un més dels deu subapartats que conformen l'itinerari de les illes (Wess. 508, 3 - 529, 2). El text referit a les Balears i a Eivissa es correspon amb Wess. 510, 2 - 512, 1. Oferim el text establert per Cuntz (1990):¹

[Wess. 510, 2] *INTER HISPANIAS ET TINGI MAURE-*
 [3] *TANIAM:*
 [4] *insula Diana Lesbos Ebusos,*
 [511, 1] *ab hac insula Cartagine Spartaria stadia*
 CCCC
 [2] *et a supra scripta insula ad Baleares stadia*
 CCC,
 [3] *insula Columba, Balearis maior,*
 [512, 1] *insula Nura, Balearis minor,*
 [2] *inter se habent Baleares stadia DC*

[“[Wess. 510, 2-3] Entre les Hispànies i la Mauritània Tingitana: [4] l'illa de Diana, Lesbos, Eivissa [511, 1] d'aquesta illa a Cartagena 400 estadis [2] i d'aquesta illa, esmentada a sobre, a les Balears 300 estadis, [3] l'illa de Columba, la Balear major, [512, 1] l'illa de Nura, la Balear menor, [2] entre les quals hi ha 600 estadis.”]

¹ L'abreviatura Wess. remet a la disposició d'aquest text en la primera edició dels *itineraria* intitulada *Vetera romanorum itineraria, sive Antonini Augusti Itinerarum...* i publicada a Amsterdam per Peter Wesseling el 1735. Els nombres que segueixen remeten a la pàgina d'aquesta edició seguit de la línia.

En aquest text *Diana* i *Lesbos* designen clarament *Ebusos* (= Eivissa),² *Columba* la *Balearis maior* (= Mallorca) i *Nura* la *Balearis minor* (= Menorca). Pel que fa a aquestes dues darreres illes, recentment hem argumentat que en realitat es tracta d'una confusió i que tant *Columba* com *Nura* són una localització errònia de dos topònims sards (Obrador Cursach 2016). En efecte, *Columba* es correspon al Κολυμβάριον ἄκρον ‘cap Columbari’ tramès per Ptolemeu, *Geographia* 3.3, que el situà a l'est de Sardenya entre Ὀλβιανὸς λιμὴν (‘el port olbià’, de la moderna Òlbia) i Ἄρκτου ἄκρα (‘caps de l'ós’, identificat amb el Capo d'Orso), noms que han perviscut fins als nostres dies. Per altra banda, *Nura* remet a dos topònims: o bé a *Nora*, documentat a partir del *Pro M. Scauro* de Ciceró pel gentilici *Norensis*, -e, apareix també en grec com Νόρα πόλις ‘ciutat de Nora’ a Pausànias 10.17.5 i Ptolemeu 3.3.3 i com *Nura* a l'*Itinerarium Provinciarum* Wess. 85, 2, ciutat les ruïnes de la qual es troben al sud de l'illa (Zucca 2005, 230) o bé a *Nure* (*Itinerarium Provinciarum* Wess. 83, 6), identificada amb l'actual Porto Ferro (Mastino 2005, 376) i que sembla perviure en el nom de la regió, Nurra, al nord-oest de l'illa.

Ara bé, pel que fa a Eivissa les formes *Diana* i *Lesbos*, només documentades per aquest text, l'anàlisi ha de ser diferent. De fet, cadascuna de les formes té clarament un origen independent. Així doncs, en un primer moment ens aproximarem a aquestes designacions de manera detallada per identificar d'on surten i després analitzarem conjuntament (també amb les Balears) per quines possibles raons aquestes illes presenten més d'un nom, un fet insòlit en tot el text.

Diana, clarament un femení en nominatiu singular, remet al teònim homònim *Diana*, la deessa caçadora equivalent a la grega Àrtemis. Tanmateix, esperariem que si realment aquest nom fos l'origen del nesònim hi hauria algun sufix derivatiu, com s'esdevé justament amb *Dianium*, l'actual Dénia (País Va-

² Alguns autors en obres tan significatives com l'*Onomasticon Cataloniae* (vegeu a sota) o *Les Illes a les Fonts Clàssiques* consideren que aquests noms s'apliquen a més d'una illa. Així doncs, en aquest darrer tom (p. 26) hi llegim la traducció: “Entre les Hispànies i Mauritània hi ha les illes Diana Lesbos i Ebusos...” Tanmateix, la forma llatina *insula* es clarament singular i *Diana, Lesbos, Ebusos* són aposicions, una estructura paral·lela a *Columba, Balearis Maior* i *Nura, Balearis Minor*.

lencià).³ Certament, la proximitat d'aquest *Municipium*, el més proper a l'illa d'Eivissa per la seva posició al cap de Sant Antoni, el converteix en el candidat més probable per a ésser l'origen del nesònim *Diana* referit a Eivissa.

Aquest fet, que podria ser sorprenent a primera vista, és relativament freqüent dins de l'*Itinerarium Maritimum*. Són molts els caps o les ciutats situades en caps que apareixen en comptes de les illes. Trobem l'exemple més evident al subapartat "IN MARE QUOD TRACIAM ET CRETAM INTERLUDIT" (*En el mar que hi ha entre Tràcia i Creta*, Wess. 521, 1 - 524, 2), on sota la qualificació d'*insulae*, 'illes', es troben, per posar uns exemples, aquests topònims:

– *Erithra* (Wess. 521, 6, la grega Ἐρυθραί, Eritrea de Jònia, actual Ildırı), ciutat situada a una península davant de l'illa de Quios, que sospitosament no apareix en aquest llistat.

– *Sigeos* (Wess. 522, 1 la grega Σίγειον / Σιγείας ἄκρα 'cap Sigeu', actual Yenişehir) és també un cap de la Tròade amb una ciutat, aquí considerada una illa podria estar en lloc de Tenedos (que malgrat que apareix més endavant, Wess. 522, 2, el doblet no seria estrany, atès que en el mateix apartat l'illa d'Andros apareix dues vegades) o Imbros (que no apareix en aquest llistat).

– *Boia* (Wess. 522, 2, l'antiga ciutat de Βοιᾶί, moderna Βοιές 'Voies') és una ciutat situada al cap Malià (Licaònia) i pot estar en lloc de la pròxima illa de Citera.

Així doncs, *Dianium* i Eivissa només pot ser un cas més d'aquesta comuna confusió. Bons exemples per a *Dianium* com a punt de referència per situar Eivissa els trobem a la *Historia Naturalis* 3.76 de Plini el Vell⁴ i a les *Etimologies* de Sant Isidor de Sevilla (14.6.43)⁵. Morfològicament, la feminització de *Dia-*

nium a *Diana* simplement ve donada per la concordança amb la paraula *insula* mentre que la pèrdua de la *-i-* del sufix sigui per la semblança amb el teònim *Diana*. Per tant, podem concloure senzillament que Eivissa mai fou anomenada així.

Molt més complicada és la qüestió referida al nesònim *Lesbos*. El mot fa pensar en la homònima illa grega de Λέσβος. Malauradament, atesa tota la resta de formes úniques que dona l'*Itinerium Maritimum* per a les nostres illes és molt improbable que Eivissa hagués rebut aquesta designació. A més a més, la llunyania i la manca de relació entre les dues illes també fa difícil una explicació com les anteriors.

La meua proposta és que es tracti d'una correcció amb infules d'erudició d'una variant del comú nesònim *Ebusos*, l'etimologia del qual, com és sabut, continua sent una qüestió debatuda. Tanmateix, abans de continuar amb aquesta explicació, convé aturar-nos en aquest nom i totes les seves variants.

Sembla que gairebé tots els testimonis sorgeixen de la forma més antiga, la púnica *?YBŠM*, documentada gràcies a les monedes produïdes a l'illa (grup XIX de Campo 1976) i per la inscripció *CIS I 266 (CIB Ap. I 1)*, on s'ofereix una transcripció hebrea cap per avall) on es llegeix la forma *YBŠM*⁶:

[L]RBT LTNT-PNBÇL WL?DN LB-
ÇLHMN ?[S ND]R [H]NBÇL BN BD-
ÇSTRT BN [MŞN]R ?S BÇM YB-
ŠM

"[Per a] la senyora Tinnit Phanebaçal i per al senyor Baçal Hammon açò qu[e] oferí [H]annibal fill de Bodçastarte, fill de [Mush]ar, del poble d'Eivissa"

En algunes ocasions (Guerrero *et al.* 2006, 135, o Costa 2006, 16) s'ha adduït un tercer testimoni pintat sobre una àmfora trobada a sa Morisca, a Santa Ponça (Mallorca). Tanmateix, per l'estudi del seu primer editor (Ruiz 2002, 190) queda clar que només es tracta d'una possibilitat, atès que del pretès nesònim tot just s'ha conservat la primera lletra i la seva lectura com a iod no és segura. Per aquest mateix motiu, difícilment pot ser un testimoni tingut en compte.⁷

3 Ja d'antic aquesta era l'explicació que es donava per al seu origen segons Estrabó 3.4.6: καλεῖται δὲ [καὶ] Διάνιον, οἷον Ἀρτεμισιον: "S'anomena Dianion, ço és Artemision." Plini, *Història Naturalis* III 3, 20, també en parlà i la considerà ciutat estipendiària. La condició de *Municipium* la testimonien les inscripcions *CIL* II 3580 i 3592. Per més informació vegeu Cebrián Fernández (2000, 52-54) i Frias Castillejo (2010, 47-78).

4 [Pityussae] *absunt ab Dianio DCC stadia totidem Dianium per continentem a Cathagine Nova*. "[Les Pitiüses] disten de Dènia 700 estadis, el mateix que Dènia dista des de Cartago Nova per terra". Per motiu d'espai queda fora d'aquest estudi la forma grega Πιτυοῦσα, 'proveïda de pins'.

5 *Ebusos insula Hispaniae dicta quod a Zanio non procul sit, quasi abozus, nam septuaginta stadiis ab ea distat*. "Eivissa, una illa d'Hispania, es diu així perquè no és enfora de Dènia, com si es digués *Abozus*," car la distància és de setanta estadis." Zanio ha de ser variant fonètica de *Diano*, en ablatiu. Quant a *abozus*, un *happax legomenon*, tal vegada sigui una de les etimologies grecollatines tan forçades d'aquest autor: Ιλατί *ab* 'de, des de' més grec ὄχος 'branca'.

6 En moltes posicions, com la present, la glotal etimològica notada amb àlef (?) es deixà de pronunciar en púnic, encara que sovint es continués escrivint (Friedrich i Rölliig 1970, 12-13; Krahmalkov 2001, 20).

7 ?M[- - -] | ?DR | Š / Y / T[- - -]. D'acord amb Ruiz (2002), la primera línia podria

Pel que fa a l'etimologia, l'element inicial és clarament el mot púnic *ʔY-* 'illa, costa' (cognat de l'hebreu *אִי/יָ* 'id.'), present també en altres nesònims com *ʔYNŠM* (illa documentada com *Enosin* per Plini, *Historia Naturalis* 3.7.84, actual San Pietro, prop de Sulcis, Sardenya) i *ʔYRNM* (actual Pantelleria, situada entre Sicília i Tunísia). El segon formant, però, és inexplicable des del punt de vista púnic i, segons l'eminent semitista Joaquín Sanmartín (1995, 232-233),⁸ es tracta d'una adaptació a aquesta llengua d'una denominació prèvia *-BŠ-* (<*-p/b-V-t/s-) mitjançant l'element lèxic *illa* i un pseudomorfema de plural *-m*. Així doncs, les anteriors propostes d'etimologia, sempre d'acord amb ell, han de ser refusades.

1. En primer lloc es relacionà amb l'hebreu *בְּרֹשִׁים* /b'rōšim/ 'pins', molt escaient atesa la forma grega Πιτυοῦσα 'proveïda de pins', tanmateix la pèrdua *-r* és inexplicable i, per tant, tot i el significat tan atractiu no pot ser considerada.

2. Alternativament, la seqüència *BŠM* ha estat considerada el mateix lexema que trobem en hebreu *בִּשְׂמ* /bōšem/ 'arbut del bàlsam, bàlsam' o arameu *בִּשְׂמ* /būšam, bēsmā, busmāl/ 'perfum, bona olor', atorgant-li una vocalització /ʔi-busem/ (encara seguida per Krahmalkov, 2000, 47 s.v., sense esmentar Sanmartín, 1995), tanmateix cap testimoni ni grec ni llatí mostra cap rastre de la pretesa tercera radical *-M* i la vocalització no és del tot coherent.

3. Per altra banda, ha tingut molt de ressò l'etimologia **ʔYBŠ* 'illa de Bes' per la presència d'aquest déu a les monedes d'Ebusus, encara que és una forma mai documentada i que només es pot acceptar a partir de considerar *ʔYBŠM* com el gentilici 'els de l'illa de Bes', construcció mancada de paral·lels i "lexemàticament improbable". A l'argumentació de Sanmartín, s'hi pot afegir que les monedes d'Hispania sempre contenen el topònim i no el gentilici en llurs llegendes púniques i neopúniques. A més a més, la mateixa forma del pretès teònim *-BŠ-* desmenteix aquesta possibilitat car la presència de la shin (š) no és esperable: en egipci Bes sempre apareix com *bs* i no com **bš*.⁹ Encara més, el vocalisme u/o documentat majoritària-

ment en els testimonis llatins i grecs (vegeu a sota)¹⁰ no s'avenen gens amb el vocalisme que mostren les inscripcions gregues d'Egipte, que trameten la forma Βῆς /bēs/ (vegeu, per exemple, l'esgrafiat 133 del *Memnonion* d'Abidos, on hi havia un oracle d'aquest déu, recollit per Perdrizet i Lefebvre 1919).

Fa unes dècades el professor Jaume Juan Castelló (1988, 11-16) feu una proposta amb la intenció de millorar alguns problemes d'aquesta tercera etimologia considerant que en realitat no es tractaria de 'l'illa de Bes' ans de 'les illes de Bes', designant tot l'arxipèlag pitiús, i que la *-m* marcaria aquest plural. De fet, aquesta interpretació li serveix per considerar que la discutida llegenda monetària en llatí *INS AVG* (grups XX-XXII de Campo 1976) en realitat amaga una forma plural, *Ins(ulae) Aug(ustae)*. A això afegeix que l'adjectiu *augustus* tindria aquí un sentit sacre que faria possible interpretar-lo com una al·lusió a la presència de Bes en el topònim púnic escrit a l'altra cara de la moneda (tot reprenent més o manco la línia de Román y Calvet 1906, 251-252).

Tanmateix, si aquest fos el cas esperariem que la marca de plural es trobés a la paraula *ʔY* 'illa' i no al pretès genitiu que el segueix (de fet, això significaria quelcom com 'illa dels *Besos'), encara que malauradament la forma plural contracta del masculí pren una vocal /-ē/ que segons els usos de l'alfabet fenici no es nota, motiu pel qual gràficament quedaria exactament igual que el constructe singular. Això darrer queda clar amb els exemples següents: *ʔL GBL* 'els déus de Gubla' (*KAI* 4.4.7, constructe plural /-ē/ (-ø) + absolut singular), *BN ʔLM* 'fills dels déus' (*KAI* 27.11, constructe plural /-ē/ (-ø) + absolut plural /-im/ (-M)), *PNBŠL* 'cara de Bašal' (al mateix *CIS* I 266 entre molts altres testimonis, constructe plural /-ē/ (-ø) + absolut singular, en aquest cas visible en les inscripcions grecopúniques φανεβαλ o φενηβαλ)¹¹. Només acceptant que es tracta d'una

(vegeu la inscripció fenícia de Memfis *KAI* 48.2/3 o la púnica de Cartago *CIS* I 6000.7/8). La no confusió de les sibilants en tota la història de la llengua feniciopúnica (en contra de l'opinió tradicional) ha estat recentment defensada per Kerr (2013).

10 Com que hi ha inscripcions de la mateixa Eivissa trametent el nesònim-poliònim *Ebusum* en època no gaire llunyana a les darreres emissions monetàries amb el nom púnic, aquest vocalisme és prou pertinent en aquesta qüestió. Per altra banda, les úniques formes que mostren el vocalisme *-bes-*, Ἐβέσον (acusatiu, Zonaras 9.110.8) i Ἐρεσον (acusatiu, forma errònia dels manuscrits per Ἐβέσον, Diodor Sicul 5.16), no es poden aduir atès que més enllà del problema en la consonant contenen una èpsilon (per tant, una e breu) en lloc de l'esperable eta (com presenta l'esmentat esgrafiat) i, per tant, també en aquest punt són conflictives.

11 Noteu que *PN* és el constructe plural de *PNM* 'cara', mot que només es troba en plural tot i el seu significat singular (Krahmalkov, 2001, 125). Prenc tots aquests exemples de

contenir el començament d'un antropònim, la segona un títol 'el cap' i la tercera, en cas de ser una iod, *YBŠM* 'Eivissa'.

8 Malauradament aquest estudi no ha tingut gaire difusió atès que encara trobem arreu les desmentides etimologies.

9 Noteu que tant en egipci com en fenici i púnic es tracta de dos fonemes ben diferenciats. Un bon paral·lel del manteniment d'aquest fonema en un préstec de l'egipci al fenici el trobem en el nom de la deessa Isis: egipci *ʔst* /aset/ > fenici *ʔS(Y)* /ʔasi/

forma molt fossilitzada, i per tant amb una llarga tradició dins la història de la llengua fenícia, hom podria salvar aquest obstacle morfològic, quelcom d'altra banda gens probable i que tampoc aconsegueix resoldre els problemes plantejats per a una suposada forma *ʔYBŠ. A més a més, és força sospitosos que no trobem en cap moment la respectiva forma grega ni llatina designant l'arxipèlag sencer.

Pel que fa a *INS AVG*, cal afegir que cap de les monedes bilingües llatino-púniques d'època altimperial romana (totes de l'Àfrica i Hispània) presenta traduccions o calcs. Ben al contrari, el text de cada llengua té una funció i unes connotacions ben diferenciades. La part púnica sempre correspon al poliònim, com a mostra d'orgull dels orígens de la ciutat esmentada, mentre que la part llatina presenta el nom de l'emperador romà (Adams, 2002, 207-209). En el cas dels grups XX-XXI d'Eivissa en el revers, on trobem el topònim púnic, també hi ha l'epígraf llatí. Tanmateix, és clar que *ʔYBŠM* es correspon a *Ebusus* / *Ebusos* en llatí i l'ús d'una metafòrica traducció seria realment insòlit. En aquest punt, el més versemblant és que haguem de llegir tota la cara no com dos texts (un en púnic i un altre en llatí), sinó com un de sol amb un exemple molt potent de *code-switching*, que en un mínim espai aconsegueix oferir moltes connotacions. Així doncs, traduint la llegenda com "l'illa Augusta d'Eivissa" és versemblant que el misteriós *INS AVG* sigui un títol d'època altimperial que, malauradament, no ens ha estat tramés per cap altra font. Mentre que en la moneda es continua mostrant la pervivència de l'etnicitat de l'illa amb l'ús de l'alfabet i la llengua púniques, el control romà i, al cap i a la fi, la pròpia romanització es marca amb l'ús d'un títol atorgat pels nous senyors en llur alfabet i llengua, la llatina (línia iniciada per La Marmora, 1834, 25). L'illa té uns orígens púnics dels quals se sent orgullosa, sí, però en el moment de batre la moneda és indubtablement romana. Evidentment, aquest interpretació només és vàlida si tots els exemplars de *INS AVG* es documenten juntament amb el nesònim. En aquest punt es pot considerar que en el grup XXII, amb idèntic anvers i revers, aquesta llegenda llatina no es troba acompanya per la púnica. Tanmateix, aquest grup s'estableix només per dos exemplars molt erosionats i, com admet Campo (1976, 46), bé podrien haver tingut originalment la inscripció neopúnica com les altres monedes. Així doncs, difícilment poden ser tingudes en compte per a aquesta qüestió.

Tornant a la forma *ʔYBŠ*, d'aquesta sorgeixen gairebé tots els testimonis grecs i llatins (amb moltes variants irrellevants): Ἐβυσσος (Ptolemeu, *Geographia* II, 6), Ἐβυσος (Strabó, *Geographica* 2.5.19), Ἐβουσσος (id. 2.5.1), Ἐβουσσον (acusatiu, id. 3.5.2), Ἐβησσον (acusatiu, Zonaras 9.110.8), Ἐρεσσον (acusatiu, forma errònia dels manuscrits per Ἐβησσον, Diodor Sícul 5.16), Βουσσος (Eustaci, de Dionís Periegeta, 457), Ἐβουσσα (Procopi de Cesarea, *De Bello Vandalico* 2.5), *Ebusus* (Mela, *De Chorographia* 2.124, *Liber Generationis Hyppoliti* 1.216 i Orosi, *Historiarum Adversum Paganos* 2.55), *Ebusus* (Plini, *Historia Naturalis* 3.76-77), *Ebosus* (Isidor de Sevilla, *Etymologiae* 14.6.43), *Ebusum* (acusatiu, Plini, *Historia Naturalis* 10.32, Titus Livi 22.20 i Víctor Vitensi, *Hist. Pers. Wand.* 1.4.13 i *CIB* 191 = *CIL* II 3663), *Ebuso* (ablatiu, Plini, *Historia Naturalis* 8.26 i la *Notitia provincia Africae*) i l'adjectiu, *Ebusit(anus)* (*CIB* 177 = *CIL* II 3660), *Ebusitanu(s)* (nominatiu singular masculí, llegenda moneta d'origen discutit, Campo, 1976, 101-103) *Ebusitani* (genitiu singular masculí, La Cueva Negra de Fortuna, Múrcia), *Ebusitana* (nominatiu singular femení, Plini, *Historia Naturalis*, 35.202) i *Ebusit(anae)* (datiu singular femení, *CIB* 192 = *CIL* II 3664).

Hi ha una variant, però, que destaca perquè presenta una consonant inicial, *Laibissa*, tramesa per l'*Anònim de Ravenna* (Pinder i Parthey 414, 13 = Schnetz 130.02). Davant d'aquesta diferència alguns investigadors¹² han considerat que es referís a Labritja i no a Eivissa. Tanmateix, aquesta referència tan menor no sembla tenir cabuda en una obra tan generalista. Atès que la forma *ibissa* és tan semblant a les formes romàniques (Yviça, *Ibiza*, etc.), la solució més senzilla és reconsiderar l'explicació —absolutament ignorada per la posteritat— de Wernsdorf (1760, 13). Segons aquest estudiós alemany del segle XVIII, *Lai-bissa*¹³ no seria més que una interpolació d'una glossa romànica en forma d'escoli, *La Ibiza*, introduïda en un moment indeterminat de la transmissió medieval del text. Això és altament versemblant perquè l'obra també transmet la forma *Ebusa* en el mateix llistat (detall que s'oblida en els estudis esmentats) i, a més a més, els tres manuscrits conservats del segle XIII i XIV re-

12 OnoCat, 300-301 n. 15 i Ribes i Mari 2005, 35, n. 3. Tanmateix, totes dues obres consideren que aquests noms corresponen a diverses illes sense identificar per una mala comprensió del text.

13 El manuscrit del segle XIV *Vaticanus Urbina*s 961 (del segle XIV, posterior al més important) ofereix la forma *Libissa*. Els altres dos manuscrits, *Parisinus* bibl. nat. 4794, del segle XIII, i *Basilienis* F. V. 6, del segle XIV, donen la forma *Laibissa*.

Friedrich i Röllig (1970, 105 § 225, on es tracta el constructe plural masculí).

meten a una còpia posterior a l'any 1150, segons Schnetz (1940, V)¹⁴.

Ara bé, en el cas de *Lesbos* de l'*Itininerarium Maritimum*, aquesta solució no es pot aplicar perquè en un manuscrit tan antic com el del segle VII no esperaríem la forma romànica de l'article definit. Així doncs, l'explicació, malgrat presentar la mateixa consonant inicial, ha de ser una altra. En aquest cas la millor solució és pensar que la font d'aquesta obra contenia el sintagma *INSVLA EBOSO/VS* (tal com es llegeix en Orosi i amb la variant vocàlica documentada en Isidor de Sevilla). Aquesta seqüència hauria estat tractada erròniament com una monoftongació *INSVLEBOS(O/VS)* i d'aquí hauria sortit per una mala segmentació en un document farcit d'abreviatures la forma *Lebos* (documentada en l'*Anònim de Ravenna* per a la illa grega, Pinder i Parthey 395, 10 = Schnetz 99.02). Posteriorment, hauria estat corregida per l'erudit recopilador amb la forma més coneguda i semblant *Lesbos*. Evidentment aquest nou *Lesbos*, estrany per a qualsevol lector perquè es tracta d'un error, necessitava ser glossat amb l'apòsició *Ebusos*.

Aquest procés suggerit per al nostre topònim pot semblar artificios en un primer moment; no ho és tant, però, si es tenen en compte les constants formes estranyes que aquest text conté i que s'expliquen per l'ús constant de recursos taquigràfics. S'hi troben, per exemple, la forma *Ameças* (Wess. 513, 2), que només pot correspondre a *A M(auretania) Cae(sariense)* «des de la Mauritània Cesariense» i la ambigua *Incitaria*, que podria interpretar-se com provinent de *In cetaria* o *Incaro < In(sula) Caro* (Weiss. 507, 3 i 5, actual Cap Couronne o Baia de Carro, vegeu Arnaud, 2004, 11 i 16). Així doncs, molt versemblantment en la font de l'*Itininerarium* s'hauria pensat en una abreviatura que no ho era: la seqüència **insul(a)ebos* entesa *insu(la)Lebos(o/us)* enlloc de la correcta *insula Ebos(o/us)*.

Arribats a aquest punt, és clar que l'elaboració de l'apartat de l'*Itininerarium Maritimum* referit a les Illes s'ha creat a partir de diverses fonts, fet que respon a la varietat de noms glossats amb els nesònims generalment coneguts. Això darrer és signifi-

catiu, perquè és l'única contrada de tota l'obra en què es testimonia aquest fenomen. Pel contrari, en llocs com l'Egeu o les illes Britàniques els nombrosos errors no han estat esmenats, un indicatiu de què en aquest cas el recopilador coneixia d'una manera o altra les Balears i Pitiüses. En efecte, aquesta dada s'afegeix a la importància que l'*Itininerarium Maritimum* atorga a l'Àfrica nord-occidental, a Sicília i a Còrcega, quelcom que juntament amb altres dades fa pensar que almanco aquestes parts es poden datar en època vàndala (Uggeri 1998, 46-48, i Uggeri 2002, 12-15), ja que es corresponen amb l'extensió del seu domini. A més a més, pel que fa a les illes, les Balears i Pitiüses, Sardenya i Sicília (juntament amb les illes menors i els ports continentals més propers) són les úniques anotades juntament amb llurs distàncies (juntament amb l'apartat Wess. 527, 5 - 527, 6, de *Miconos a Delos* i a *Icasia*.).

Malauradament, no podem més que datar les diferents parts de forma individual, atès que per a la recopilació només tenim la data *ante quem* del primer manuscrit, l'*Escorialensis* R II 18, del segle VII. Com que es tracta d'una recopilació d'itineraris marítims i d'illes dividides geogràficament, és molt senzill que a la compilació inicial s'afegissin altres elements (com les illes Britàniques i les Egees) amb l'objectiu de complementar la informació. Al cap i a la fi és una tipologia textual molt similar als receptaris antics i moderns, en el quals cada generació afegeix les seves pròpies receptes sense que això signifiqui la desfiguració de l'obra.

ABREVIATURES

CIB = VENY, C. (1965). *Corpus de las inscripciones balearicas hasta la dominación árabe*. Madrid.

CIL II = HÜBNER, E. (1869). *Corpus Inscriptionum Latinarum II*. Berlín.

CIS I = *Corpus Inscriptionum Semiticarum. Pars Prima, Inscriptiones Phoenicias continens*, Parisiis.

KAI = DONNER, H.; RÖLLIG, W. (1962-1964). *Kanaanäische und aramäische Inschriften*. Wiesbaden.

OnoCat = COROMINES, J.; MASCARÓ-PASSARIUS, J. (1989). *Onomasticon Cataloniae I. Toponímia antiga de les illes Balears*. Barcelona.

14 En aquest text, deixant de banda *Simnesia* (forma en singular que remet a les Γυμνήσια / *Gymnasias*, les Balears), *Valearis maior* (Mallorca, tal vegada glossant la forma *Simnesia*), *Libissa*, *Maco* (per *Mago*, Maó), *Valearis minor* (Menorca), *Ofusa* (Οφιοῦσα, Formentera) i *Ebusa* (Eivissa), dos topònims romanen inidentificats: *Actima* i *Cabis*. Atesa la constant deformació dels noms que presenta aquesta obra, no seria estrany que el darrer nom correspongués a *Capria* (Gregori, *Epist.*, 13.47, l'actual Cabrera). *Actima*, però, és tot un misteri.

BIBLIOGRAFIA

ADAMS, J. N. 2002, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge.

ARNAUD, P. 2004: "Entre Antiquité et Moyen-Âge: l'Itinéraire Maritime d'Antonin", DE MARIA, L.; TURCHETTI, R.: *Rotte e porti del Mediterraneo dopo la caduta dell'Impero romano d'Occidente: continuità e innovazioni tecnologiche e funzionali. IV seminario, Genova, 18-19 Giugno 2004*, Soveria Mannelli, 1-19.

BLANES i BLANES, C.; BONET i ROSSELLÓ, J.; FONT i JAUME, A.; ROSSELLÓ i CALLEJAS, A. M., 1991: *Les Illes a les fonts clàssiques*, Palma.

CAMPO, M., 1976: *Las monedas de Ebusus*, Barcelona.

CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. 2000: *Titulum fecit: la producción epigráfica romana en las tierras valencianas*, Madrid.

COSTA, B. 2006: *Historia de las Islas Baleares 2. Ibiza Fenicio-Púnica*, Palma.

CUTZ, O. 1990: *Itineraria Roma I. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Stuttgart.

FRÍAS CASTILLEJO, C. 2010: *El poblamiento rural de Dianium, Lucentum, Ilici y la ciudad romana de La Vila Joiosa (siglos II a. C. - VII d.C.). Bases para su estudio*, Alicante.

FRIEDRICH, J.; RÖLLIG, W. 1970: *Phönizisch-Punische Grammatik*, Roma.

GUERRERO AYUSO, V. M.; CLAVO TRIAS, M.; GORNÉS HACHERO, S. 2006: *Historia de las Islas Baleares 2. Mallorca y Menorca en la edad del hierro: la cultura talayótica y postalayótica*, Palma.

JUAN CASTELLÓ, J. 1988: *Epigrafía Romana de Ebusus*, Eivissa.

KERR, R. M. 2013: "Phoenician-Punic: The View Backward—Phonology versus Palaeography" HOLMSTEDT, R. D.; SCHADE, A.: *Linguistic Studies in Phoenician in Memory of J. Brian Peckham*, Winona Lake, Indiana, 9-29.

KRAHMALKOV, Chr. R. 2000: *Phoenician-Punic Dictionary*, Leuven.

KRAHMALKOV, Ch. R. 2001: *A Phoenician-Punic Grammar*, Leiden - Boston - Köln.

LA MARMORA, A. de, 1834: *Saggio sopra alcune monete fenicie delle isole Baleari*, Torino.

OBRADOR CURSACH, B. 2016: "L'origen dels nesò-nims "balears" *Columba* i *Nura* de l'*Itinerarium Maritimum* (Wess. 511, 3 - 512, 1)", *Pyrenae* 47.2, Barcelona, 53-63.

PERDRIZET, P.; LEFEBVRE, G. 1919: *Les graffites grecs du Memnonion d'Abydos*, Nancy.

PINDER, M.; PARTHEY, G. 1860: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Berlin.

RIBES i MARÍ, E. 2005: *La supervivència de la toponímia procatalana d'Eivissa i Formentera i l'Onomasticon Cataloniae*, Palma - Barcelona.

ROMÁN y CALVET, J. 1906: *Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pithyusas*, Barcelona.

RUIZ CABRERO, L. A., 2002: "Epigrafía púnico-ebusitana del asentamiento talayótico de la Morisca (Calvià, Mallorca)", *Mayurqa*, 28, Palma, 185-193.

SANMARTÍN, J. 1995: "Toponimia y antroponimia: fuentes para el estudio de la cultura púnica en España" MOLINA MARTOS, M.; CUNCHILLOS ILARRI, J. L.; GONZÁLEZ BLANCO, A.: *El mundo púnico: Historia, sociedad y cultura (Cartagena 17-19 de noviembre de 1990)*, Murcia, 227-248.

SCHNETZ, J. 1990: *Itineraria Romana. Volumen Alterum. Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Stuttgart.

UGGERI, G. 1998: "Portolani romani e carte nautiche: problemi ed incognite" LAUDIZI, G.; MARANGIO, C.: *Porti, approdi, e linee di rotta nel Mediterraneo antico*, Lecce, 31-78.

UGGERI, G. 2002, "Problemi della rotta Roma-Arles", *L'Africa Romana*, 14, Roma, 711-716.

WERNSDORF, J. Ch. 1760: *De antiquitatibus Balearicis exercitatio*, Brunswick.

ZUCCA, R. 2005: "Gli oppida ed i populi della Sardinia" Mastino, A.: *Storia della Sardegna antica*, Nuoro, 205-330.